

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τομ. 28, 2006

**Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια
σχέση προς επανεξέταση;**

Βούλγαρης Γιάννης

Αναπληρωτής Καθηγητής
στο Τμήμα Πολιτικής
Επιστήμης και Ιστορίας του
Παντείου Πανεπιστημίου

<https://doi.org/10.12681/hpsa.14660>

Copyright © 2017 Γιάννης Βούλγαρης

To cite this article:

Βούλγαρης, (2017). Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 28(1), 5-33. doi:<https://doi.org/10.12681/hpsa.14660>

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΜΙΑ ΣΧΕΣΗ ΠΡΟΣ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ;

Γιάννης Βούλγαρης*

Το άρθρο υποστηρίζει ότι το στερεότυπο «υπερτροφικό και αναποτελεσματικό κράτος - ατροφική κοινωνία πολιτών» που έχει επικρατήσει στην πολιτική κοινωνιολογία ως ερμηνεία της «ελληνικής περίπτωσης» πρέπει να επανεξεταστεί γιατί ούτε η κοινωνία πολιτών ήταν ή είναι «ατροφική» υπό όλες τις όψεις της, ούτε το κράτος ήταν ή είναι τόσο αναποτελεσματικό όσο το στερεότυπο υποθέτει. Καταρχάς ανασκοπεί την προέλευση αυτού του στερεότυπου στη μεταπολιτευτική περίοδο και τα θεωρητικά-πολιτικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία διαμορφώθηκε. Κατόπιν σκιαγραφεί τους δρόμους μέσα από τους οποίους οι έννοιες του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών αποτελούν σήμερα αντικείμενο ενδιαφέροντος και συζήτησης μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει στη συζήτηση για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα, καθώς διαφοροποιείται από την τρέχουσα χρήση της έννοιας, επιχειρώντας μια διαφορετική προσέγγιση που βασίζεται στη γκραμισιανή οπτική. Επίσης, ανατρέπει στα πρόσφατα πορίσματα της ιστορικής πολιτικής κοινωνιολογίας για τον ρόλο του κράτους στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, αξιοποιώντας ιδιαίτερα τον προβληματισμό της λεγόμενης *state-society perspective*. Τα συμπεράσματα υποστηρίζουν τελικά το επιχείρημα ότι η στερεότυπη σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα πρέπει να επανεξεταστεί.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Στην Ελλάδα το κράτος είναι διογκωμένο και υπερτροφικό. Η κοινωνία πολιτών είναι ατροφική και αδύναμη». Αυτό το δίπολο αποτελεί τον πυρήνα του ερμηνευτικού σχήματος που χρησιμοποιούμε για την κατανόηση της «ελληνικής περίπτωσης». Έχει μάλιστα εξελιχθεί σε κοινό τόπο που διατρέχει τον λόγο τόσο των κοινωνικών επιστημόνων όσο και των δημοσιολόγων εν γέ-

* Ο Γιάννης Βούλγαρης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

νει. Οι δύο όροι του δίπολου, κράτος και κοινωνία πολιτών, εγκαλούνται ταυτόχρονα, αλληλοσχετίζονται και αλληλοπροσδιορίζονται. Το γεγονός δεν αποτελεί ελληνική ιδιοτυπία. Το ίδιο συμβαίνει στην πολιτική κοινωνιολογία και στην πολιτική θεωρία γενικότερα, τόσο την κλασική όσο και τη σύγχρονη.

Εντούτοις, το επιστημονικό και πολιτικό ενδιαφέρον εστιάστηκε στην κάθε μία από τις δύο έννοιες, σε διαφορετικούς χρόνους και για διαφορετικούς σκοπούς. Διαφορετικό ήταν επίσης το βάρος και η αξιολόγηση που κατά καιρούς δόθηκε στην καθεμία, τόσο γενικά όσο και στην Ελλάδα, όπου η προσοχή επικεντρώθηκε αρχικά στο κράτος και μόλις πρόσφατα στην κοινωνία πολιτών.

Στο παρόν άρθρο υποστηρίζεται ότι το στερεοτυπικό πλέον δίπολο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» πρέπει να αναθεωρηθεί, να σχετικοποιηθεί και να εξειδικευτεί και ως προς τους δύο πόλους. Πρέπει, αφενός, να αναδειχτεί καθαρότερα η αυτόνομη και θετική συμβολή του ελληνικού κράτους στον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας, ξεπερνώντας την αρνητική εκτίμηση που του προσδίδει το επικρατούν ερμηνευτικό σχήμα. Αφετέρου, πρέπει να δειχτεί ότι η κοινωνία πολιτών είναι πιο ισχυρή απ' ό,τι το ίδιο σχήμα θεωρεί, αλλά και ότι η ισχύς της «υπαρκτής» κοινωνίας πολιτών δεν υπηρετεί κατ' ανάγκην «αγαθούς σκοπούς».

Η δομή του άρθρου είναι η ακόλουθη: αρχικά, υπενθυμίζεται το θεωρητικό/πολιτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο προέκυψε το ερμηνευτικό σχήμα «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών». Ακολούθως αναφέρονται συνοπτικά οι πολιτικές εξελίξεις και οι νέες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για το κράτος και την κοινωνία πολιτών. Επειδή το στερεότυπο επανέρχεται στην επικαιρότητα μέσω του εκρηκτικού επιστημονικού ενδιαφέροντος για την κοινωνία πολιτών, επιχειρείται κατόπιν η ταξινόμηση και ο σχολιασμός των προσεγγίσεων που διατυπώθηκαν για αυτή προσφάτως στην Ελλάδα. Στις επόμενες παραγράφους, προτείνεται ένα αναθεωρημένο ερμηνευτικό σχήμα για τις σχέσεις κράτους-κοινωνίας στην Ελλάδα, ως καταλληλότερο και πιο εκλεπτυσμένο από το επικρατούν «στερεότυπο». Το σχήμα αυτό στηρίζεται (α) σε ορισμένα αναλυτικά εργαλεία που προσφέρει η λεγόμενη *state-society perspective* προκειμένου να εξειδικευθούν οι όψεις ικανότητας και ανικανότητας του κράτους, και (β) σε μια γκραμσκιανή προσέγγιση της έννοιας «κοινωνία πολιτών», η οποία διαφοροποιείται αισθητά από το νεο-τοκβιλιανό ρεύμα που, ρητά ή άρητα, κυριαρχεί στην ελληνική συζήτηση.

2. ΚΡΑΤΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ: ΤΟ «ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ»

Η καταγωγή του στερεότυπου «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία» ανάγεται στο «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα», όπως μπορούμε να αποκαλέσουμε το ερμηνευτικό σχήμα που καθιερώθηκε στις αρχές της Μεταπολίτευσης, κυρίως μέσα από το έργο των Κ. Τσουκαλά και Ν. Μουζέλη.¹ Αποτέλεσε την πρώτη και σημαντικότερη ίσως ελληνική επιστημονική κοινωνιολογική παραγωγή που επιδίωξε να ανιχνεύσει και να θεωρητικοποιήσει τον ρόλο του κράτους στον ελληνικό κοινωνικό-οικονομικό σχηματισμό. Μπορούμε κάλλιστα να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «παράδειγμα» με το βάρος που έχει στην επιστημολογία. Πρώτον, γιατί τα έργα αυτά αποτέλεσαν αναμφισβήτητα τομή ως προς την προδικτατορική φυτοζωούσα κοινωνική επιστήμη και έδωσαν τις συντεταγμένες της μετέπειτα σχετικής επιστημονικής παραγωγής. Δεύτερον, γιατί εδώ και χρόνια εμφανίζονται, κατά την άποψη του γράφοντος, συμπτώματα «κρίσης επιστημονικού παραδείγματος»: κεντρικοί του πυλώνες έχουν βασιμώς αμφισβητηθεί και σε θεωρητικό και σε ιστοριογραφικό επίπεδο· η «κανονική» έρευνα που διεξάγεται στο πλαίσιο του ή το επικαλείται παράγει αποτελέσματα τα οποία δημιουργούν «προβλήματα» συνοχής στο γενικό σχήμα, το οποίο εντούτοις μένει αμάχητο γιατί κανένα άλλο δεν έχει προσφερθεί να το αντικαταστήσει.²

Θα είχε ενδιαφέρον η «εκ νέου επίσκεψη» των ανωτέρω θεμελιακών έργων· παρόλα αυτά περιοριζόμαστε στο να υπενθυμίσουμε το θεωρητικό και πολιτικό κλίμα της εποχής, για να το αντιδιαστείλουμε με το πρόσφατο, εντός του οποίου αναδύθηκε ο επιστημονικός διάλογος για την κοινωνία πολιτών.

1. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978· Β. Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Σύγχρονα κείμενα, Αθήνα 1974· Κ. Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Αθήνα 1972· Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977. Παράλληλα σχηματιζόταν η μεταπολιτευτική γενιά των ιστορικών υπό την έντονη επιρροή των *Annalles* και την έγκυρη παρουσία των Ν. Σβορώνου και Κ.Θ. Δημαρά. Είχε προηγηθεί επίσης η δουλειά του J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985 (1968).

2. Η εμφανής παραπομπή της χρησιμοποιούμενης ορολογίας στη «δομή των επιστημονικών επαναστάσεων» του Κuhn ας θεωρηθεί κατ' οικονομία στιλιστική έμφαση και επιβεβλημένη από τα όρια του χώρου, δεδομένου ότι η αναφορά στην επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών θα απαιτούσε πολλές εξηγήσεις.

Όπως είναι γνωστό, το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα» διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της ευρύτατης θεωρητικής-πολιτικής συζήτησης που διεξαγόταν τότε για τη φύση και τον ρόλο του κράτους –ή, σωστότερα, του καπιταλιστικού κράτους– στην ευρωπαϊκή κυρίως κοινωνική επιστήμη.³ Την ίδια εποχή, η αμερικανική ή η αμερικανόπνευστη πολιτική επιστήμη εγκατέλειπε, αντιθέτως, τον όρο «κράτος» ως αδόκιμο, αφενός γιατί δεν είχε σαφή οριοθέτηση και αφετέρου γιατί έδινε την ψευδή εικόνα ενός ενιαίου υποκειμένου, ενώ δεν ήταν παρά ένα αντιφατικό σύμπλεγμα θεσμών, λειτουργιών και ροών «input-output». Αντί του κράτους καθιέρωνε τον όρο «πολιτικό σύστημα». Στη μετά το 1968 Ευρώπη, ωστόσο, το κλίμα ήταν διαφορετικό. Το πνευματικό περιβάλλον καθοριζόταν από την ηγεμονία των μαρξιστικών ρευμάτων και τα πολιτικά κίνητρα πίσω από τη θεωρία αφορούσαν τον «σοσιαλιστικό μετασχηματισμό», κλειδί του οποίου ήταν το κράτος. Είναι περιττό να θυμίσουμε την κεντρικότητα που είχε στην επαναστατική σοσιαλιστική στρατηγική το ζήτημα του κράτους από την εποχή του Λένιν, του Κάουτσκι και του Γκράμσι μέχρι τον Ν. Πουλαντζά και τον Π. Ινγκράο. Η ανάλυση της «ελληνικής περίπτωσης» επηρεάστηκε ιδιαίτερα από τη θεώρηση του παγκόσμιου συστήματος υπό το πρίσμα του σχήματος «κέντρο-περιφέρεια» –περισσότερο ξεκάθαρα στη δουλειά του Ν. Μουζέλη που εφάρμοζε πιστότερα τις κατευθύνσεις της λατινοαμερικανικής νεομαρξιστικής «σχολής της εξάρτησης» και λιγότερο στη συμβολή του Κ. Τσουκαλά η οποία είχε εντονότερο ιστοριογραφικό «προφίλ». Ούτε η μία ούτε η άλλη, όμως, υιοθέτησαν την «τριτοκοσμική» εκδοχή αυτών των θεωριών. Η παρουσία της παραμέτρου «Ευρώπη» ήταν εμφανής και ενεργή, τόσο θεωρητικά όσο και πολιτικά. Πάντως, η γενική θεώρηση του ελληνικού κράτους οδηγούσε στον τονισμό των χαρακτηριστικών του ως «περιφερειακού», γεγονός που χρωμάτιζε αρνητικά τόσο το ίδιο όσο και τη σχέση του με την κοινωνία πολιτών.⁴ Άλλωστε, βάραινε ακόμη συντριπτικά η πρόσφατη εθνική τραγωδία της δικτατορίας που έθετε το ερώτημα ποιες αιτίες εξηγούν τη διαφορετική ιστορική πολιτική τροχιά της Ελλάδας σε σχέση με τη Δύση της σταθερής δημοκρατίας.

Όπως συνήθως συμβαίνει κατά τη μετάβαση από τη φάση της παραγωγής στη μετέπειτα γενικευμένη στερεοτυπική χρήση ερήμην των αρχικών επεξεργασιών, το παγιωμένο πλέον «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα», καθιέρωσε σιγά-σιγά μια μονοσήμαντα αρνητική «εικόνα» και αξιοδότηση

3. Μ. Καργός, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1990.

4. Την κριτική αυτή είχε ασκήσει ο Π. Πιζάνιας, «Κέντρο και περιφέρεια: ιστορία και θεωρία», *Μνήμων*, τόμ. 11, 1987.

του ελληνικού κράτους: διογκωμένο· αντιπαραγωγικό στο μέτρο που αναπληρώνει λειτουργίες στις οποίες δεν μπορεί να αντεπεξέλθει ο φτενός ελληνικός καπιταλισμός (απασχόληση, κανάλια κοινωνικής ανόδου)· παραγωγός πελατειακών σχέσεων που καθηλώνουν την «κοινωνία πολιτών». Έτσι το δίπολο έγινε κοινός τόπος. Η ερμηνεία του ελληνικού πολιτικού συστήματος υπό το πρίσμα των πελατειακών σχέσεων και της «κομματοκρατίας» ήταν και είναι ακόμη καθοριστική στο συγκεκριμένο παράδειγμα. Αποτελεί τον εννοιολογικό και υλικό αρμό που συνδέει το κράτος με την κοινωνία και εξηγεί αμοιβαίως τα χαρακτηριστικά τους. Το «υπερτροφικό» κράτος ενσωματώνει τους πολίτες σε κάθετα δίκτυα πελατειακών σχέσεων μέσω είτε της ατομικής είτε της κομματικής πατρωνίας, με αποτέλεσμα το ίδιο να γίνεται αναποτελεσματικό και η κοινωνία πολιτών ατροφική και αδύναμη. Η σύγκριση, ρητή ή άρρητη, γινόταν προφανώς με το μοντέλο της αναπτυγμένης Δύσης, η οποία αντιμετωπιζόταν κατά κανόνα ως αδιαφοροποίητο σύνολο, στο μέτρο άλλωστε που η διαφοροποίησή της σε «περιοχικά μοντέλα» (regional models) δεν είχε προχωρήσει ιδιαίτερος στη συγκριτική πολιτική κοινωνιολογία. Πέρα από την ιστορική και δομική διάσταση, η σύγκριση παρείχε και κριτήρια αξιολόγησης, ιδίως για την κοινωνία πολιτών. Οι δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες πολιτών δεν ήταν απλώς ισχυρές, αλλά είχαν ισχυρά ταξικά συνδικάτα, ταξικές κοινωνικές οργανώσεις, ισχυρά αριστερά κόμματα και ιδεολογική αυτονομία την οποία εξασφάλιζε η ανταγωνιστική μαρξιστική ιδεολογία. Η διαφορετική αξιοδότηση της κοινωνίας πολιτών βασιζόταν όχι τόσο στο κριτήριο της πυκνότητας του «συνεταιρίζεσθαι», αλλά πρωτίστως στο δυναμικό της χειραφέτησης που ενέκλειε λόγω της ανταγωνιστικής ταξικής σχέσης κεφαλαίου-εργασίας. Κατ' αντιδιαστολή, η ελληνική περίπτωση που χαρακτηριζόταν από την «κάθετη ενσωμάτωση» των μαζών στα «αστικά κόμματα» μέσω των πελατειακών σχέσεων, ήταν διπλά απορριπτέα: και από την άποψη της λειτουργίας του αναπτυγμένου αστικού κράτους/καπιταλισμού και από τις προσδοκίες της Αριστεράς για τον μετασχηματισμό τους. Με άλλα λόγια, η κοινωνία πολιτών στο «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα» προσεγγιζόταν μέσα από μια μαρξιστική ή μαρξίζουσα οπτική παρά μέσα από μια τοκβιλιανή.

Έκτοτε, η αλλαγή της θεωρητικής συζήτησης και του πολιτικού τοπίου διεθνώς υπήρξε ριζική. Σκιαγραφείται ακολούθως προκειμένου να καθοριστεί το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται τα αναλυτικά εργαλεία που θα χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια.

3. ΚΡΑΤΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ: Η ΧΩΡΙΣΤΗ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

Α. Η «mainstream» πολιτική κοινωνιολογία εξακολουθεί μάλλον να θεωρεί το κράτος «εκτός μόδας» καθώς τη θέση του έχουν σήμερα καταλάβει οι θεσμοί και το κοινωνικό κεφάλαιο. Στο γεγονός έχουν ασφαλώς συμβάλει, αφενός, η πολιτική ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού και, αφετέρου, η επιρροή των θεωριών της ορθολογικής επιλογής και του μεθοδολογικού ατομισμού. Παράλληλα όμως και με διαφορετική ως επί το πλείστον «ατζέντα», αναπτύχθηκε ένα άλλο ρεύμα που «έφερε πίσω το κράτος» τοποθετώντας το στην καρδιά της ιστορικο-κοινωνικής ανάλυσης.⁵ Η «επιστροφή» έγινε με όρους πολύ διαφορετικούς από το παρελθόν. Την περίοδο που αναδυόταν το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα» υπό την ηγεμονία του ευρωπαϊκού μαρξισμού, το αιτούμενο ήταν η διαμόρφωση μιας αναλυτικής θεωρίας του κράτους. Το αίτημα ήταν σαφέστερο στην αλτουσεριανή σχολή και στη (γερμανική κυρίως) σχολή της «λογικής του κεφαλαίου», ενώ στο (ιταλικό κυρίως) γκραμισιανό ρεύμα ετίθετο διαφορετικά. Το θεωρητικό εγχείρημα δεν κατόρθωσε να ξεπεράσει τον σκόπελο του αναγωγισμού, είτε στην ανάλυση του εθνικού επιπέδου είτε και της σχέσης εθνικού-υπερεθνικού.

Το πρόβλημα αυτό εκδηλώθηκε και στο ελληνικό «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα» με κύρια επίπτωση την υποτίμηση της γεωπολιτικής και του αυτόνομου ρόλου του ελληνικού κράτους ως υποκειμένου στο πλαίσιο του διεθνούς διακρατικού συστήματος. Ακόμη περισσότερο όμως, θα λέγαμε ότι στο συγκεκριμένο ερμηνευτικό σχήμα δεν βρήκαν τη δέουσα θέση οι διαδικασίες της «κρατογένεσης» και εν μέρει της «εθνικής ιδέας» —ήταν άλλωστε διαφορετική η επιστημονική ατζέντα της εποχής.

Σε αντιδιαστολή, ένα ιδιαίτερα γόνιμο ρεύμα της σημερινής ιστορικής πολιτικής κοινωνιολογίας επιδιώκει να εντάξει το κράτος στα ιστορικά του συμφραζόμενα και στην καρδιά των εξελίξεων της νεωτερικότητας. Ο στόχος δεν είναι πλέον η παραγωγή μιας αναλυτικής θεωρίας, αλλά η διερεύνηση του ρόλου του κράτους στη διαμόρφωση της νεωτερικότητας και η τύχη του στη σημερινή φάση της παγκοσμιοποίησης. Οι προσεγγίσεις και τα εργαλεία συνδυάζουν τη μαρξική και τη βεμπεριανή παράδοση, ενώ έντονη είναι επίσης η «μπρωντελική» ιστορική θεώρηση. Το σύγχρονο κράτος αντιμετωπίζεται ως αυτόνομος παράγοντας συγκρότησης της νεωτερικότητας που δρα ήδη από τον 16ο-17ο αιώνα, ενορχηστρώνοντας την αλληλεπίδραση

5. Η φράση παραπέμπει προφανώς στο γνωστό έργο των P.B. Evans - D. Rueschmeyer - Th. Skocpol (επιμ.), *Bringing the State Back In*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

δύο ανεξάρτητων αλλά αλληλοσχετιζόμενων μεταβλητών: του πολέμου (και της απειλής του πολέμου) στο πλαίσιο του αναδυόμενου ευρωπαϊκού διακρατικού συστήματος, αφενός, και της καπιταλιστικής κοσμο-οικονομίας, αφετέρου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τοποθετείται η συνδιαμόρφωση και η αλληλεπίδρασή του με την κοινωνία πολιτών. Η κρατική συγκρότηση και οι θεσμικές διευθετήσεις αναδεικνύονται σε ουσιαστική ή αυτόνομη μεταβλητή, παράγουν διαφορετικά μοντέλα κοινωνικής εξέλιξης, προσφέρουν διαφορετικές «δομές ευκαιριών» στη συλλογική κοινωνική δράση.⁶

Δεν είναι όμως αυτός ο μόνος δρόμος που αναζωογονεί το επιστημονικό ενδιαφέρον για το κράτος. Θα πρέπει να προσθέσουμε τις προκλήσεις που θέτει η παγκοσμιοποίηση στη σημερινή πολιτική επιστήμη και τη θεωρία των διεθνών σχέσεων, καθώς οι επιπτώσεις της εκδηλώνονται τόσο στα εθνικά πολιτικά συστήματα, όσο και τις νέες δομές υπερεθνικής πολιτικής εξουσίας.⁷ Επιπλέον, για «επιστροφή του κράτους» μπορούμε ίσως να μιλάμε και στη συγκριτική πολιτική οικονομία, καθώς υποχωρεί η πολιτική-θεωρητική ηγεμονία που άσκησε ο νεοφιλελευθερισμός στη δεκαετία του 1980. Στο πεδίο αυτό, οι βασικές «προκλήσεις» και αφορμές έχουν δοθεί (α) από την επιμονή που δείχνουν τα διαφορετικά εθνικά ή περιφερειακά «μοντέλα καπιταλισμού» παρά την επιτάχυνση της παγκοσμιοποίησης⁸ και (β) από τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιξε το «αναπτυξιακό κράτος» στη μεταπολεμική ραγδαία ανάπτυξη της Άπω Ανατολής.⁹

6. Αναφέρομαι σε ένα κεντρικό πυρήνα που περιλαμβάνει ονόματα όπως των I. Wallerstein, M. Mann, A. Giddens, Th. Skocpol, Ch. Tilly, G. Esping-Andersen, R.W. Cox και G. Poggi. Γύρω από αυτόν τον πυρήνα εξακτινώνονται επιστημονικές συμβολές που κατά καιρούς ταξινομούνται υπό διαφορετικές ονομασίες: *statists*, *neostatists*, *state-centered structuralists*, *historical institutionalists*, *state-society perspective* κ.λπ. Για τον μετασχηματισμό του κράτους στην παγκοσμιοποίηση, βλ. D. Held - A. McGrew (επιμ.), *The Global Transformations Reader*, Polity Press, Cambridge 2000.

7. D. Held - A. McGrew (επιμ.), *ό.π.* J.N. Rosenau, *Turbulence in World Politics*, Princeton University Press 1990· R. Gilpin, *The Challenge of Global Capitalism*, Princeton University Press 2000· R.O. Keohane - J.S. Nye, *Power and Interdependence*, Longman, Νέα Υόρκη 2001 (3η έκδοση).

8. P. Hall - D. Soskice (επιμ.), *Varieties of Capitalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001.

9. Ch. Johnson, *Japan: Who Governs? The Rise of the Developmental State*, W.W. Norton, Νέα Υόρκη 1995· Linda Weiss (επιμ.), *States in the Global Economy. Bringing Domestic Institutions Back In*, Cambridge University Press, Cambridge 2001· A. Kohli, «State, Society, and Development», στο I. Katznelson - H.V. Milner (επιμ.), *Political Science. State of the Discipline*, W.W. Norton & Company, Νέα Υόρκη 2002.

Β. Η «κοινωνία πολιτών» έχει γίνει τα τελευταία χρόνια μία από τις δημοφιλέστερες έννοιες μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων για ποικίλους λόγους. Είναι χρήσιμο να καταγράψουμε τους σημαντικότερους, διότι φωτίζουν τον διάλογο, τα ερωτήματα και τις προσδοκίες που επενδύονται σε αυτή. Ο πλέον θεαματικός ήταν ασφαλώς οι λαϊκές εξεγέρσεις της Ανατολικής Ευρώπης το 1989. Αναζωογόνησαν το αντι-αυταρχικό πολιτικό-θεωρητικό φορτίο που είχε παλαιότερα η έννοια, ενώ ταυτόχρονα προέκριναν μια έντονα φιλελεύθερη-αντικρατική και αντιολοκληρωτική εκδοχή της.¹⁰ Ένας άλλος λόγος αναζωογόνησης του ενδιαφέροντος ήταν το βάρος που δίνει στην κοινωνία πολιτών ο αμερικανικός κυρίως συντηρητισμός, κινούμενος είτε στο πλαίσιο του ρεπουμπλικανισμού είτε του κοινοτισμού. Το κίνητρο εδώ είναι η ανησυχία για τη φθορά, την απο-πθικοποίηση, την πολιτική αποξένωση και τη χαλάρωση της κοινωνικής συνοχής στα δημοκρατικά καθεστώτα της ύστερης νεωτερικότητας και των παγκοσμιοποιούμενων κοινωνιών. Η «κοινωνία πολιτών» αξιοδοτείται θετικά καθόσον αναγορεύεται στον χώρο όπου διατηρείται, αναπαράγεται ή μπορεί να παραχθεί η αρετή, η εμπιστοσύνη, το κύρος και το «citizenship» –κοντολογίς, τα αναγκαία συστατικά της κοινωνικής συνοχής και των αντίστοιχων συμπεριφορών. Το θέμα διασταυρώθηκε και εν μέρει επικαλύφθηκε με τις θεωρίες του «κοινωνικού κεφαλαίου», της «εμπιστοσύνης» κ.λπ.¹¹ Ένας τρίτος λόγος αναζωογόνησης του ενδιαφέροντος για την κοινωνία πολιτών ήταν ο «τρίτος δρόμος», οι αναζητήσεις δηλαδή στον χώρο του σοσιαλισμού και του φιλελευθερισμού μιας νέας μεταρρυθμιστικής «φιλοσοφίας» που θα είχε ακριβώς το επίκεντρό της στην κοινωνία πολιτών η οποία θα θεωρείτο ως χώρος ατομικής-κοινωνικής αυτονομίας, σε αντιδιαστολή με τις ιεραρχικές σχέσεις του κράτους και τις εκ-

10. V. Havel, «Politics, Morality and Civility», στο D.E. Ederly (επιμ.), *The Essential Civil Society Reader. Classic Essays in the American Civil Society Reader*, Rowman & Littlefield Publishers, Νέα Υόρκη 2000· R. Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, Catto & Windus, Λονδίνο 1990· J. Keane, *Civil Society*, Polity Press, Cambridge 1998 και κυρίως οι επεξεργασίες των ηγετών της πολωνικής «Αλληλεγγύης», βλ. J. Ehremberg, *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1999, κεφ. 7.

11. Για μια επισκόπηση της σχετικής συζήτησης και των εσωτερικών διαφοροποιήσεων της, βλ. D.E. Ederly (επιμ.), *ό.π.* Για το «κοινωνικό κεφάλαιο» σε σχέση με την κοινωνία των πολιτών, οι υποχρεωτικές αναφορές είναι βεβαίως οι P. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Institutions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton 1993, και J.S. Coleman, «Social Capital in the Creation of Human Capital», *American Journal of Sociology*, τχ. 94, 1988. Για μια άλλη προσέγγιση, βλ. A. Portes, «The Two Meanings of Social Capital», *Sociological Forum*, τόμ. 15, τχ. 1, 2000, σ. 1-12.

μεταλλευτικές-οικονομικά εγωιστικές σχέσεις της αγοράς· ή ιδωμένης από τη σκοπιά των θεσμών, ένας χώρος στον οποίο κυριαρχεί η «λογική της αμοιβαιότητας» έναντι της «ανταλλαγής» ή της «αναδιανομής», κατά τον γνωστό τριμερή διαφορισμό του Κ. Πολάνι.¹² Θεωρητικά συγγενές, αν και πολιτικά συνήθως διαφορετικό, είναι το ενδιαφέρον για την κοινωνία πολιτών ως χώρο συγκρότησης και δράσης των «νέων κοινωνικών κινημάτων», των ΜΚΟ, και γενικότερα των μη παραδοσιακών μορφών κοινωνικοπολιτικής δράσης.¹³ Τέλος, η κοινωνία πολιτών αποτελεί σταθερό θέμα στη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση με κεντρικό ερώτημα αν ζούμε τις απαρχές σχηματισμού μιας παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών. Εδώ η έμφαση έχει δοθεί στον ρόλο των διεθνών ΜΚΟ και των διεθνοποιημένων κοινωνικών κινημάτων.¹⁴

Γ. Από τη σύντομη ανασκόπηση γίνεται έκδηλο ότι, ενώ στην κλασική πολιτική σκέψη κράτος και κοινωνία πολιτών ήταν οι αδιαίρετες όψεις ενός και του αυτού θεωρητικο-πολιτικού λόγου, σήμερα η στενή αυτή σχέση συχνά παρουσιάζεται χαλαρή ή άρρητη. Το γεγονός δεν ερμηνεύεται με τον συνήθη και φυσιολογικό καταμερισμό επιστημονικών πεδίων ή ενδιαφερόντων. Υπάρχουν ουσιαστικότερες θεωρητικές και πολιτικές αιτίες. Ως προς τις πρώτες, είναι γνωστό ότι οι «ολιστικές θεωρίες» βρίσκονται σε υποχώρηση, αν όχι σε δυσμένεια, γεγονός που ενθαρρύνει την αυτονόμηση των επιμέρους κοινωνικών σφαιρών ως αντικειμένων θεωρητικοποίησης και ανάλυσης. Κανονικά, η αυτονόμηση θα έπρεπε να δηλώνει –εάν όχι να εξετάζει– τις αλληλεπιδράσεις και τις αλληλοσυνδέσεις. Αυτό όμως συχνά δεν συμβαίνει, με αποτέλεσμα να υφέρπουν παραδοχές και προϋποθέσεις που μένουν άρρητες ή ανεξερεύνητες. Το ίδιο συμβαίνει με τις πολιτικές αιτίες. Η γενική επικράτηση της καπιταλιστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας στον αναπτυγμένο κόσμο, καθιερώνει ένα «κοινωνικό όλο» χωρίς ισχυρές θεωρητικο-πολιτικές εναλλακτικές εκδοχές, γεγονός που υποβαθμίζει την ανάγκη «προβληματοποίησης» των βασικών δομών των σύγχρονων κοινωνιών. Άλλωστε, τα διαφορετικά θεωρητικά ρεύματα συνεπάγονται περιορισμένες πρακτικές διαφοροποιήσεις. Οι συνεπαγωγές, για παράδειγμα, του φιλελεύθερου συντηρητισμού, του μετριοπαθούς φιλελευθερισμού, του σοσιαλφιλελευθερισμού, του μετριοπαθούς κοινοτισμού, του ρεπουμπλικανισμού και της μετριοπα-

12. Κ. Πολάνι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες, Αθήνα 2006 (1944).

13. Βλ. μεταξύ άλλων, R.P. Appelbaum - W.I. Robinson (επιμ.), *Critical Global Studies*, Routledge, Νέα Υόρκη 2005.

14. D. Held - A. McGrew (επιμ.), *ό.π.* CIVICUS, *Civil Society at the Millennium*, Kumarian Press & Civicus, Connecticut 1999.

θούς σοσιαλδημοκρατίας για το κράτος δεν αποτελούν ασφαλώς ριζικές εναλλακτικές πολιτικές προτάσεις.

Η λειψή «προβληματοποίηση» της αυτονόμησης των κοινωνικών σφαιρών εκδηλώνεται ιδιαιτέρως στις προσεγγίσεις της κοινωνίας πολιτών. Εξετάζεται συνήθως ως μια διακριτή κοινωνική σφαίρα, ο χαρακτήρας και οι λειτουργίες της οποίας αλληλεπιδρούν με την αγορά και το κράτος, αλλά αυτές οι αλληλεπιδράσεις μένουν συχνά στο επίπεδο μιας απλής δήλωσης για λόγους επιστημονικής προφύλαξης, χωρίς να αποσαφηνίζονται θεωρητικά ή αναλυτικά. Είναι σαφές ότι αυτή η παθολογία της τρέχουσας συζήτησης δημιουργεί επιστημονική και πολιτική σύγχυση.

4. ΚΡΑΤΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ «ΤΟΤΕ» ΚΑΙ «ΤΩΡΑ»

Οι προσεγγίσεις των ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων για την κοινωνία πολιτών εντάσσονται κατά κανόνα στις τρεις τελευταίες προαναφερθείσες κατηγορίες. Εκφράζουν τις επιστημονικές αναζητήσεις και πολιτικές αγωνίες παλαιότερων και νεότερων επιστημόνων για την πορεία του εκσυγχρονισμού και των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα¹⁵ ή/και για την ενδυνάμωση των εναλλακτικών κοινωνικών κινημάτων¹⁶ ή/και για την ανάπτυξη της υπερεθνικής κοινωνίας πολιτών¹⁷ ή/και για το φαινόμενο των ΜΚΟ και του εθελοντισμού στη χώρα.¹⁸ Αναλόγως επιλέγονται οι μεταβλητές που χρησιμοποιούνται προκειμένου να γίνει «επιχειρησιακή» (operational) η έννοια, αν και συνήθως υιοθετείται αυθορμητώς σχεδόν μια «τοκβιλιανή» εκδοχή η οποία επιδιώκει να υπολογίσει ποσοτικά την εξέλιξη του «συνεταιρίζεσθαι» (assosiationism) στη σημερινή Ελλάδα. Επιπλέον, οι προσεγγίσεις διαφοροποιούνται από μελετητή σε μελετητή ως προς δύο πρόσθετα κριτήρια: (α) αν αντιμετωπίζουν ή

15. Ο κύκλος της «Παρέμβασης» και του περιοδικού *Κοινωνία Πολιτών*, ψυχή των οποίων είναι ο Νίκος Μουζέλης, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα.

16. Ι.Α. Μποτεζάγιας, «ΜΚΟ και κοινωνία πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, Μάιος 2006, σ. 71-95.

17. Π. Σκλιάς - Α. Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002.

18. Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις: οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Ινστιτούτο V-PRC: Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα*, Λιβάνης, Αθήνα 2003.

όχι τη σχέση της με το κράτος ως παιχνίδι «μηδενικού αθροίσματος» του τύπου: ό,τι «δυναμώνει» το μεν αδυνατίζει τη δε και, αντιστρόφως· (β) αν υιοθετούν μια «ρεαλιστική» αντίληψη για την κοινωνία πολιτών ή μια μονοσήμαντα θετική και κανονιστική. Αν, δηλαδή, την αντιμετωπίζουν και την ορίζουν ως ένα κοινωνικό πεδίο αντιθετικών «λογικών» και συμπεριφορών ή αν αναζητούν σε αυτή προεικονίσεις της «καλής κοινωνίας».

Έτσι, ο Δ.Α. Σωτηρόπουλος αξιοποιεί συστηματικά τα εμπειρικά στοιχεία για τις ομάδες πίεσης, τις εθελοντικές οργανώσεις, ενώ ταυτόχρονα μάς προειδοποιεί σωστά για τη σημασία των άτυπων συσσωματώσεων στην ελληνική περίπτωση. Επίσης, απορρίπτει ρητά τη σχέση μηδενικού αθροίσματος και στέκεται κριτικά έναντι μιας μονοσήμαντης θετικής αξιολόγησης της κοινωνίας πολιτών. Η Ρ. Παναγιωτοπούλου επιχειρεί τους δικούς της ποσοτικούς υπολογισμούς του εθελοντισμού, ενώ ο Ν. Λιοναράκης εστιάζεται στη σημασία των ΜΚΟ για τη σύγχρονη κοινωνία πολιτών.¹⁹ Ο Ι.Α. Μποτετζάγιας μελετώντας τις περιβαλλοντικές οργανώσεις, προσθέτει στο ποσοτικό στοιχείο το «πώς» της δράσης τους, επιδιώκοντας να διαμορφώσει κριτήρια αξιολόγησης (διαφάνεια, λογοδοσία, νομιμοποίηση, ανεξαρτησία από την πολιτική εξουσία), ενώ συμμαρτίζεται την αρνητική στάση απέναντι στο κράτος και τα κόμματα που υιοθετούν συνήθως όσοι προσεγγίζουν την κοινωνία πολιτών από τη σκοπιά των εναλλακτικών κινημάτων.²⁰ Ο Ν. Μουζέλης υπογραμμίζει με έμφαση την ανάγκη να εντάξουμε την κοινωνία πολιτών μέσα από μια συνολική θεώρηση των βασικών θεσμικών σφαιρών και την αλληλεπίδραση των διαφορετικών αξιών που πρέπει να διέπουν κάθε μία από αυτές.²¹ Την ίδια όμως στιγμή, υιοθετεί μια ξεκάθαρα αρνητική αξιολόγηση για το κράτος και τα κόμματα, ενώ μένει σταθερά προσπλωμένος στο σχήμα των πελατειακών σχέσεων ως κυρίαρχο της σχέσης κράτους-κοινωνίας στην Ελλάδα. Η επιλογή αυτή καταλήγει στην υιοθέτηση μιας σχέσης «μηδενικού αθροίσματος» μεταξύ ελληνικού κράτους, κομμάτων και κοινωνίας πολιτών η οποία είναι, κατά την άποψή μας, αστήρικτη τόσο στο επίπεδο της συγχρο-

19. D.A. Sotiropoulos - E. Karamagioli, «Greek Civil Society: The Long Road to Maturity», www.access2democracy (15/9/2006)· Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα 2004· Δ.Α. Σωτηρόπουλος, «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;», στο *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, ό.π.· Ρ. Παναγιωτοπούλου, ό.π.· Ν. Λιοναράκης, *Οι συνέπειες του «γατόσκυλου»*, Κοινωνική πολυπλοκότητα και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.

20. Ι.Α. Μποτετζάγιας, ό.π.

21. Ν. Μουζέλης, «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα χ.χ.

νικής πολιτικής ανάλυσης, όσο και ιστοριογραφικά. Έτσι, π.χ., στην ιστορική ανασκόπηση της μεταπολεμικής Ελλάδας από τη σκοπιά της «κοινωνίας πολιτών» την οποία προτείνουν από κοινού με τον Γ. Παγουλάτο χρησιμοποιώντας ως επιχειρησιακή μεταβλητή τον βαθμό διάδοσης των ατομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων, παραγνωρίζουν τον αποφασιστικό ρόλο που είχαν τα (αντιπολιτευόμενα κυρίως) κόμματα στην υπεράσπιση και τη διεύρυνσή τους.²² Τέλος, ο Α. Μακρυδημήτρης και ο Δ. Δημητράκος επιχειρούν μια πολιτικοθεωρητική προσέγγιση στο πλαίσιο της φιλελεύθερης «ανοιχτής κοινωνίας». Πρεσβεύουν μια «κανονιστική» εν πολλοίς αντίληψη της κοινωνίας πολιτών ως χώρου καλλιέργειας της ελευθερίας και της εμπιστοσύνης.²³

Αντίθετα με την έννοια της κοινωνίας πολιτών, το κράτος δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερώς την ελληνική επιστημονική κοινότητα ούτε σε επίπεδο αναλυτικής θεωρίας –η οποία έτσι κι αλλιώς είναι εκτός μόδας διεθνώς– ούτε όμως σε επίπεδο ιστορικής κοινωνιολογίας, στο οποίο έχουν υπάρξει ιδιαίτερα γόνιμες εξελίξεις. Το κράτος έχει παραχωρήσει τη θέση του στους θεσμούς και η μελέτη εστιάζεται κυρίως στα θέματα της δημόσιας διοίκησης, των δημόσιων πολιτικών και του εξευρωπαϊσμού τους («Europeanisation»).

Η προηγούμενη συνοπτική ανασκόπηση καθιστά φανερή τη διαφορά του θεωρητικού πλαισίου, των αναλυτικών εργαλείων, όπως επίσης και των πολιτικών προσδοκιών της σημερινής συζήτησης (όσον αφορά κυρίως την κοινωνία πολιτών) σε σχέση με την προ τριακονταετίας έρευνα που παρήγαγε και στήριξε το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα». Παρά όμως τη διαφορά, υπάρχει ένα σημαντικό συνδετικό στοιχείο: η επιμονή στο στερεότυπο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» και η κοινή διαπίστωση ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών είναι ατροφική και αδύναμη. Κατά συνέπεια, η σημερινή επιστημονική και πολιτική συζήτηση εστιάζεται στο ερώτημα: «αλλάζει κάτι; δυναμώνει παράλληλα με τον γενικό εκσυγχρονισμό της χώρας; και αν ναι, πώς και πόσο;». Πιο έντονες όμως είναι οι διαφορές μεταξύ του «τότε» και του «τώρα», όπως ήδη έχουμε επισημάνει. Στον πρώτο κύκλο, κέντρο του θεωρητικού και πολιτικού ενδιαφέροντος ήταν το

22. Ν. Μουζέλης - Γ. Παγουλάτος, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, Δεκέμβριος 2003, σ. 5-29.

23. Α. Μακρυδημήτρης, *ό.π.*· Δ. Δημητράκος, «Η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης, *ό.π.*· Ειδικά ο Α. Μακρυδημήτρης αναζητά κριτήρια «ξεσκαρτάριασμα» των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών που δεν ανταποκρίνονται στο κανονιστικό πρότυπο.

κράτος, στον δεύτερο είναι η κοινωνία πολιτών. Πρόκειται μόνο για μια θεματική μετατόπιση; Όχι, γιατί καταρχάς δηλώνει ανοιχτά ή υπόρρητα μια διαφορετική αξιολόγηση. Το κράτος και τα κόμματα αξιολογούνται αρνητικά, ενώ η κοινωνία πολιτών φύσει ή δυνάμει θετικά. Και στον πρώτο κύκλο, η ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών αντιμετωπιζόταν ως θετική και στρατηγική προοπτική, αλλά στο πλαίσιο μιας μαρξιστικής ή μαρξίζουσας προσέγγισης που θεωρητικοποιούσε, αξιολογούσε και καθιστούσε πεδίο ενιαίας συλλογικής δράσης όλο το φάσμα των σχέσεων κράτους-κομμάτων-κοινωνίας πολιτών-αγοράς.

Ο δεύτερος κύκλος, ακολουθώντας τη τροπή της διεθνούς και κυρίως της αγγλοσαξονικής συζήτησης για την κοινωνία πολιτών, τείνει να προσλάβει μια «τοπολογικού» χαρακτήρα εξειδίκευση νεοτοκβιλιανής υφής, σε βάρος μιας γενικότερης θεώρησης των «θεσμικών σφαιρών στις οποίες διαφοροποιούνται οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες».²⁴ Οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις χάνονται ή δεν εννοιολογούνται καθόλου. Το αποτέλεσμα είναι να επικρατεί «αυθορμητώς» μια αντικρατική και αντικομματική αντίληψη στην οποία συναντώνται οι φιλελεύθερες, οι «νεοκινηματικές» και οι σοσιαλφιλελεύθερες προσεγγίσεις.

Συμπερασματικά, λοιπόν, θεωρούμε ότι συμβαίνει μια εξάρθρωση του θεωρητικού και του πολιτικού λόγου αναφορικά με το δίπολο κράτος-κοινωνία πολιτών. Η εξάρθρωση των λόγων αλληλεπιδρά με την αποσπασματικότητα και εν τέλει με το ατελέσφορο των μεταρρυθμιστικών στρατηγικών, όπως επίσης και με τον κατακερματισμό ή την αδυναμία συντονισμού των κοινωνικών υποκειμένων από τη σκοπιά της συλλογικής δράσης.

5. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ-ΚΡΑΤΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Ποιες θεωρητικές προσεγγίσεις, ποια νέα αναλυτικά εργαλεία θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν για να ξεπεραστούν αυτές οι αδυναμίες ρίχνοντας νέο φως όπου χρειάζεται, στην κοινωνία πολιτών και στο κράτος στην Ελλάδα;

Α. Ας σταθούμε αρχικά στην κοινωνία πολιτών. Οι εννοιολογικές δυσκολίες που παρουσιάστηκαν ήδη δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο. Σχεδόν κάθε άρθρο για την κοινωνία πολιτών αρχίζει με τη δήλωση ότι ο ορισμός

24. Ν. Μουζέλης, «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης, *ό.π.*, σ. 14.

της συνιστά πρόβλημα. Η δυσκολία πηγάζει από τον χαρακτήρα της έννοιας, καθόσον δεν έχει ούτε θεσμική σαφήνεια ούτε επιδέχεται «τοπολογικούς» ορισμούς.²⁵ Πρόκειται για μια αναλυτική έννοια που ορίζεται μόνο στο πλαίσιο του θεωρητικού λόγου εντός του οποίου χρησιμοποιείται και της στρατηγικής δράσης την οποία καλείται να εξυπηρετήσει. Προκύπτει από τη γενικότερη θεώρηση του «κοινωνικού όλου» που κάθε θεωρία προτείνει και ειδικότερα από τη σχέση κράτους-κοινωνίας-οικονομίας.²⁶ Γι' αυτό άλλωστε έχει χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο όλων σχεδόν των θεωρητικών «παραδειγμάτων»: του φιλελεύθερου, του μαρξιστικού, του ρεπουμπλικανικού, του κοινοτιστικού και επομένως έχει κληθεί να υπηρετήσει διαφορετικές έως αντιθετικές «μεταρρυθμιστικές φιλοσοφίες». Ο μελετητής, λοιπόν, είναι υποχρεωμένος να εξηγήσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο την εντάσσει, πόσο μάλλον που αρκετές από τις τρέχουσες ταξινομήσεις δεν είναι ικανοποιητικές.

Εκτενής αναδρομή στην ιστορία της έννοιας δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο του συγκεκριμένου άρθρου.²⁷ Κρίνεται όμως σκόπιμο να ανασυρθούν από την κλασική πολιτική σκέψη τέσσερις «αρχετυπικές» χρήσεις ως κατάλληλες να ταξινομήσουν τη σύγχρονη συζήτηση –αυτές αναφέρονται στους Σμιθ, Χέγκελ, Τοκβίλ και Γκράμσι.

(α) *Κοινωνία πολιτών ως αρμονικά αυτορρυθμιζόμενη κινητήριος δύναμη «εκπολιτισμού»*. Για τον Άνταμ Σμιθ κοινωνία πολιτών είναι ο χώρος των ιδιαίτερων συμφερόντων τα οποία ενορχηστρώνονται αρμονικά από το «αόρατο χέρι της αγοράς» ώστε το σύνολό τους να παράγει γενική ευημερία και να γίνεται συμβατό με τους οικουμενικούς στόχους του φιλελεύθερου κράτους. Αυτή τη θεώρηση επιθυμεί να ανανεώσει το «νεοφιλελεύθερο παράδειγμα», παρότι έχουν παρέλθει αιώνες από την εποχή της αθωότητας της ανερχόμενης αστικής τάξης. (β) *Κοινωνία πολιτών ως σύστημα ανταγωνιστικών και εγωιστικών αναγκών*. Για τον Χέγκελ, η κοινωνία πολιτών χαρακτηριζόταν ως το «σύστημα των αναγκών» που έχει υπερβεί τον στενό ορίζοντα της οικογένειας. Α-

25. Ο L. Ray, «Civil Society and Public Sphere», στο K. Nash - A. Scott, (επιμ.), *Political Sociology*, Blackwell Publishing, 2004, παρατηρεί: «Η κοινωνία πολιτών και οι δημόσιες σφαίρες γίνονται καλύτερα κατανοητές ως πολλαπλές διαδικασίες παρά σαν "τόποι"» (σ. 228).

26. «Οι χρήσεις της κοινωνίας των πολιτών είναι "theory-laden" τόσο που γίνονται κατανοητές μόνο μέσω των θεωρητικών, πρακτικών και ιστορικών συμφραζομένων στα οποία εντάσσονται» M.N. Jensen, «Concepts and conceptions of civil society», *Journal of Civil Society*, τόμ. 2, τχ. 1, Μάιος 2006.

27. Για τέτοιες ανασκοπήσεις παραπέμπουμε πρωτίστως στο J. Ehremberg, *ό.π.*, και στο J.L. Cohen - A. Arato, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Cambridge 1992. Λιγότερο φιλόδοξο είναι το M. Edwards, *Civil Society*, Polity Press, Cambridge 2004.

ποτελεί πεδίο εκδίπλωσης του εγωιστικού συμφέροντος και του οικονομικού ατομισμού, έναντι των οποίων το κράτος, ως υπέρτατη βαθμίδα οικουμενικής ηθικής και ορθού λόγου, αναλαμβάνει να εγκαθιδρύσει μια νέα αρχή κοινωνικής συνοχής. Αυτή η εκδοχή παραμένει σήμερα ως σημείο αναφοράς των θεωρήσεων που εστιάζονται στον διευθυντικό και ηθικό ρόλο του κράτους. (γ) *Κοινωνία πολιτών αντικρατικιστικό-αντιαυταρχικό ανάχωμα*. Για τον Τοκβίλ, κοινωνία πολιτών είναι η εθελοντική αυτοοργάνωση σε ποικίλες ενώσεις οι οποίες λειτουργούν ως ασπίδα προστασίας έναντι του κινδύνου της τυραννίας της πλειοψηφίας και της εγγενούς λαϊκιστικής δυναμικής της μοντέρνας εξισωτικής δημοκρατίας. Οι επιπτώσεις των αντιθέσεων και των ανισοτήτων της καπιταλιστικής οικονομίας αντιμετωπίζονται σαφώς ως υποδεέστερη πηγή «ανησυχίας». Αυτή η φιλελεύθερη-αντικρατική εκδοχή μπορεί να θεωρηθεί η επικρατούσα σήμερα. (δ) *Κοινωνία πολιτών ως πεδίο συναινετικής υποταγής και χειραφετικής αυτονομίας*. Ο Γκράμσι, κινούμενος σε μια χεγκελιανή-μαρξική ανάλυση της κοινωνίας πολιτών, επιδιώκει να υπερβεί το μειονέκτημα του αναγωγισμού. Εξετάζει την κοινωνία πολιτών ως ένα σύμπλεγμα θεσμών, διαδικασιών και πρακτικών μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η ηθικο-πολιτική ηγεμονία των διευθυντικών τάξεων και εξασφαλίζεται η συναίνεση των κυριαρχούμενων, πέρα και πριν από τη στενά καταπιεστική λειτουργία του κράτους. Ταυτόχρονα και αντίρροπα, η κοινωνία πολιτών είναι ο τόπος οργάνωσης μιας εναλλακτικής ηγεμονίας, της δύναμης ηγεμονίας των κυριαρχούμενων τάξεων. Η κοινωνία πολιτών αναδεικνύεται επομένως ως έννοια εγγενώς αντιφατική και διττή, καθόσον συνυπάρχουν ανταγωνιστικά η κυριαρχία και η χειραφέτηση, η αναπαραγωγή και η μεταρρύθμιση.

Θεωρούμε ότι η γκραμισιανή προσέγγιση προσφέρει την καταλληλότερη θεώρηση των σχέσεων κράτους-κοινωνίας πολιτών-οικονομίας, στο μέτρο βεβαίως που μπορεί να αποδεσμευτεί από ξεπερασμένες θεωρητικές και πολιτικές όψεις.²⁸ Σκιαγραφεί πράγματι μια θεωρία της κοινωνίας πολιτών που διαθέτει έξι ισχυρά σημεία. (α) Στις κοινωνίες του αναπτυγμένου καπιταλισμού η σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών δεν αναλογεί στη σχέση δημόσιου-ιδιωτικού. Η στενή σύμπλεξη φορέων και λειτουργιών δημόσιου και ι-

28. Ως προς το θέμα μας, αυτό σημαίνει καταρχάς την απαλλαγή από την κομμουνιστική εσχατολογία του «μαρασμού του κράτους» και της απορρόφησής του από την κοινωνία των πολιτών. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι η αναθεώρηση αυτή δεν προκαλεί τόσο βαθιές «αντινομίες» στο γκραμισιανό σχέδιο και στη δυνατότητα να αποτελέσει σημείο αναφοράς μιας «ριζοσπαστικής-μεταρρυθμιστικής στρατηγικής», όσο πιστεύουν οι J.L. Cohen - A. Arato, *ό.π.*, σ. 149 κ.ε., ξεκινώντας από μια άδικη κριτική στον Γκράμσι για «λειτουργισμό».

διωτικού χαρακτήρα, διατρέχει και θολώνει τα όρια κράτους-κοινωνίας πολιτών. (β) Η κοινωνία πολιτών έχει αντιφατικό χαρακτήρα, είναι πεδίο αντιτιθέμενων «λογικών» και εγγενών δυναμικών. Η αντιφατικότητα διαμορφώνεται από την επίδραση που ασκούν η καπιταλιστική οικονομία, η κρατική εξουσία και οι άλλες πηγές εξουσίας πάνω στις κοινωνικές σχέσεις. (γ) Η κοινωνία πολιτών, επομένως, δεν μπορεί να εννοιολογηθεί και να αναλυθεί έξω από τις σχέσεις με το κράτος και την αγορά. Χρειάζεται δηλαδή να ενταχθεί σε ένα ιστορικό-θεωρητικό σχήμα που συνεξετάζει τις «λογικές» των διαφορετικών θεσμικών σφαιρών και των αλληλεπιδράσεών τους, εντοπίζοντας τόσο τα εγκάρσια ενοποιητικά στοιχεία όσο και τις συστημικές και κοινωνικές αντιφάσεις. (δ) Η σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών δεν είναι «μηδενικού αθροίσματος». Ισχυρό κράτος και ισχυρή κοινωνία πολιτών κατά κανόνα συμβαδίζουν. (ε) Η ύπαρξη μιας «πλούσιας» και «πυκνής» κοινωνίας πολιτών συναρτάται με τον βαθμό ανάπτυξης της χώρας και επιβάλλει πιο σύνθετες και πολιτισμικά απαιτητικές πολιτικές στρατηγικές και συλλογικά υποκείμενα. (στ) Οι οργανώσεις και οι συλλογικότητες που διαμορφώνονται και δραστηριοποιούνται στην κοινωνία πολιτών δεν είναι αυτόχρημα «καλές». Η «civil» και η «uncivil» societies συνυπάρχουν και συμπλέκονται.²⁹ Η διάκριση, η αξιολόγηση γίνεται μόνο υπό το πρίσμα της θεωρίας και της πολιτικής. Στο ίδιο πεδίο κρίνεται η δυνατότητα συντονισμού και σύγκλισης της δράσης των διαφόρων πολιτικών και κοινωνικών υποκειμένων πέρα από τα όρια του «μερικού συμφέροντός» τους και της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους. (ζ) Η συγκεκριμένη προσέγγιση προσφέρει τρόπους συνδυασμού της αναλυτικής και της αξιολογικής προσέγγισης. Μπορούμε να δούμε «πώς πραγματικά είναι» η κοινωνία πολιτών και ποιες όψεις ή δυναμικές της αντιπροσωπεύουν το «πώς θα θέλαμε να είναι η καλή κοινωνία».

Θεωρούμε τα ανωτέρω εναύσματα που δίνει η γκραμισιανή εκδοχή γόνιμα όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά ιδιαίτερα για την ιστορική και την πολιτική κοινωνιολογία της «ελληνικής περίπτωσης». Αντιθέτως, θεωρούμε ιδιαίτερα απρόσφορη την εξιδανικευτική θεώρηση της κοινωνίας πολιτών που διατρέχει μεγάλο μέρος της αγγλοσαξονικής θεωρίας και πολιτικής. Επιπλέον, μια μεταρρυθμιστική στρατηγική που ξεκινά από την αντιπαράθεση της «καλής» κοινωνίας πολιτών με το «κακό» κράτος και τα «κακά» κόμματα, έχει ξαστοχήσει ήδη από τη μεθοδολογική και θεωρητική της αφετηρία. Δύσκολα θα

29. J.C. Alexander, *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*, Sage, 1998. Το ίδιο ζήτημα θέτουν και επιφανείς θεωρητικοί του «κοινωνικού κεφαλαίου» βλ. A. Portes, ό.π.

βρει «τόπο να σταθεί για να κινήσει» όχι τη γη, αλλά ούτε τη μικρή Ελλάδα.

Β. Προηγούμενως όμως, ας σταθούμε στον άλλο πόλο, στο κράτος, καθόσον ορισμένες ιστορικο-κοινωνιολογικές θεωρήσεις της τελευταίας εικοσαετίας προσφέρουν χρήσιμα εργαλεία για την ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης. Αναφερόμαστε σε εκείνες τις προσεγγίσεις που εξετάζουν την «αυτονομία του κράτους», την κρατική ικανότητα («state capacity»), είτε ως ανεξάρτητη μεταβλητή είτε ως βαρύνουσα συνιστώσα στο πλέγμα των αιτιωδών σχέσεων που ερμηνεύουν μεγάλες μακροκοινωνικές διαδικασίες. Η προσέγγιση αυτή σχετίζεται με την παγκοσμιοποίηση και την ενθάρρυνση που το φαινόμενο αυτό έδωσε σε περισσότερο σύνθετες και πολυαιτιακές ερμηνείες της νεωτερικότητας. Υπ' αυτό το πρίσμα, η μεταβλητή «κρατική ικανότητα», εκφράζει τον βαθμό που το κράτος δρα διαμορφωτικά στην ιστορική συγκυρία, διηθεί τις γενικές τάσεις προσδίδοντάς τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, διαμορφώνει τις «εθνικές εκδοχές» ανάλογα με τη θεσμική του οργάνωση και τις σχέσεις του με την κοινωνία πολιτών. Ο Μ. Mann έχει προτείνει τη διάκριση δύο όψεων της κρατικής ικανότητας, της «δεσποτικής» (despotic) και των υποδομών (infrastructural).³⁰ Στο ίδιο πνεύμα, η Linda Weiss έχει χρησιμοποιήσει τον –πιο εύηχο στα ελληνικά– όρο δεσποτική και συντονιστική.³¹ Η πρώτη ορίζεται ως η ικανότητα επιβολής του κράτους στην κοινωνία πολιτών και πηγάζει από το εύρος των δράσεων που μπορούν να αναλάβουν οι κρατικές ηγεσίες χωρίς να έλθουν σε καθιερωμένες διαπραγματεύσεις με ομάδες της κοινωνίας πολιτών. Η δεύτερη, αντίθετα, είναι η θεσμική ικανότητα του κεντρικού κράτους να διεισδύει στην επικράτειά του και να επιμελείται με τους θεσμούς του την εφαρμογή των συλλογικών αποφάσεων. Είναι συλλογική εξουσία, εξουσία μέσω της κοινωνίας, συντονισμός της κοινωνικής ζωής μέσω των κρατικών υποδομών. Τόσο η έμφαση στον αυτόνομο ρόλο του κράτους ως διαμορφωτή της νεωτερικότητας, όσο και η ανωτέρω διάκριση της ισχύος του, προσφέρονται κατά την άποψή μας, για την καλύτερη κατανόηση του ρόλου του κράτους στην ελληνική περίπτωση, στην οποία θα επικεντρωθούμε τώρα.

Το ερώτημα ύστερα από την προηγηθείσα ανασκόπηση είναι κατά πόσον χρειάζεται και μπορούμε να επανεξετάσουμε το στερεότυπο «υπερτροφικό

30. Μ. Mann, *The Sources of Social Power*, τόμ. I, II, Cambridge University Press, Cambridge 1986/1993, σ. 59. Μαν, *Κράτη, πόλεμος και καπιταλισμός*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006 (1988).

31. L. Weiss - J.M. Hobson, *State and Economic Development. A Comparative Historical Analysis*, Polity Press, Cambridge 1995.

κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» αξιοποιώντας τα ανωτέρω πορίσματα. Επιχειρείται καταρχάς η προσέγγιση του «στερεότυπου» από την πλευρά της κοινωνίας πολιτών.

6. ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟΥ: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΑΥΞΗΜΕΝΗΣ ΙΔΙΟΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ ΚΑΙ ΜΕΙΩΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΓΕΝΙΚΕΥΣΗΣ

Α. Απορρίπτοντας κατά τα προηγούμενα μια κανονιστική ή μια απλώς εξιδανικευτική οπτική, αντικείμενό μας είναι η «υπαρκτή κοινωνία πολιτών» στην Ελλάδα. Το πρόβλημα που θέτουμε έχει δύο σκέλη. Το πρώτο αφορά την ισχύ της ελληνικής κοινωνίας πολιτών, ενώ το δεύτερο τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να εννοιολογήσουμε τις αντιφατικές «λογικές» που τη διαπερνούν.

Ας θέσουμε το πρώτο με μορφή ερωτήματος: πόσο «ατροφική» μπορεί να θεωρηθεί μια «κοινωνία πολιτών» που είναι ικανή να αιχμαλωτίζει συχνά τις κρατικές λειτουργίες και να τις υποτάσσει στις δικές τις ιδιωτικές στρατηγικές; Ή, ακόμη χειρότερα, να τις διαφθείρει; Τα παραδείγματα είναι τόσα ώστε καθιστούν το ερώτημα απολύτως εύλογο: στην εκπαίδευση, στην υγεία, στη διαχείριση των κοινοτικών πόρων, στην πολεοδομική-οικιστική δραστηριότητα, στη δύναμη αρνησικυρίας πολλών «τοπικών κοινοτήτων», στις πολυάριθμες «out of my yard» κινήσεις κ.λπ. Το ζήτημα είναι αν κατά πόσον τα παραδείγματα αυτά απαιτούν ή όχι μια ερμηνεία που να αναθεωρεί την αντίληψη της «ατροφικής κοινωνίας πολιτών».

Αφετηρία κάθε ερμηνείας είναι ασφαλώς η γνωστή μορφολογία των σχέσεων κράτους-κοινωνίας-οικονομίας της Ελλάδας που χαρακτηρίζεται από τη σύγχυση των ορίων δημόσιου και ιδιωτικού, την ιδιωτικοποίηση του δημόσιου και τη δημοσιοποίηση του ιδιωτικού. Από την άποψη της δομικής ανάλυσης, το φαινόμενο αποτελεί εκδήλωση της ασάφειας των ορίων, της αλληλοδιείσδυσης και αλληλοεπικάλυψης των «κοινωνικών σφαιρών» και των αρχών οργάνωσής τους. Δεν πρόκειται για ελληνική ιδιαιτερότητα, ούτε μόνο για εκδήλωση «καθυστέρησης». Η μεταβολή των ορίων και η αλληλοδιείσδυση αποτελούν κανονικό φαινόμενο και παίρνουν διαφορετικές μορφές ανάλογα με την ιστορική περίοδο και το επίπεδο ανάπτυξης μιας χώρας. Στην Ελλάδα, όπως συνήθως συμβαίνει, το «σύγχρονο» και το «παραδοσιακό» συνυπάρχουν και αλληλοσυμπλέκονται.

Το στερεότυπο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» αντι-

μετωπίζει κατά κανόνα το ανωτέρω φαινόμενο υπό το πρίσμα των «πελατειακών σχέσεων» και της «κομματοκρατίας», υιοθετώντας ρητά ή άρρητα τη θέση ότι η πλευρά του κράτους/δημοσίου είναι η ισχυρή ανεξάρτητη μεταβλητή, ενώ η πλευρά της κοινωνίας πολιτών και της οικονομίας είναι αδύναμες εξαρτημένες. Η αργiori αυτή παραδοχή καθιστά το «στερεότυπο» αυτοεκπληρούμενη προφητεία, η οποία μάλιστα επικυρώνεται από τον δημόσιο λόγο που δεν χάνει ευκαιρία να «καταγγείλει» αυτά τα φαινόμενα, καταλογίζοντάς τα πρωτίστως στους «πολιτικούς» και την «πολιτική».³² Κατ' ουσία, το «στερεότυπο» στηρίζεται στην ανάλυση των πελατειακών σχέσεων που μας κληροδότησε η κοινωνική ανθρωπολογία και θέλει τη σχέση αυτή κάθετη, ιεραρχική, άνισης ισχύος μεταξύ του ισχυρού ατομικού ή συλλογικού κομματικού πάτρωνα και του ανίσχυρου εξαρτημένου ατομικού ή συλλογικού πελάτη. Η ανάλυση αυτή δεν ανταποκρίνεται στη σύγχρονη πραγματικότητα, ενώ και για το παρελθόν, αμφισβητείται βάσιμα το βάρος που της έχει δοθεί ως ιστορικής ερμηνείας της ελληνικής περίπτωσης.

Πράγματι, οι σχέσεις κράτους-κοινωνίας πολιτών-οικονομίας, δημόσιου-ιδιωτικού σε μια σύγχρονη κοινωνία, όπως η ελληνική, δεν μπορούν να υπαχθούν στο ανωτέρω σχήμα. Οι σύγχρονες τάσεις που απασχολούν την πολιτική κοινωνιολογία εξελίσσονται προς την αντίθετη μάλλον κατεύθυνση: ενίσχυση του «ιμπεριαλισμού» της αγοράς έναντι των άλλων κοινωνικών σφαιρών, αλλαγή συσχετισμών μεταξύ πολιτικής και οικονομικής εξουσίας υπέρ της δεύτερης, διαμόρφωση του συλλογικού φαντασιακού από τα ιδιωτικά μέσα ενημέρωσης, κρίση της ενοποιητικής ικανότητας του κράτους, των μαζικών κομμάτων και συνδικάτων έναντι της αντίστοιχης ισχυροποίησης των επιμέρους οργανωμένων συμφερόντων και της τοπικότητας. Την ίδια πολυπλοκότητα συναντάμε αν προσεγγίσουμε το θέμα από την πλευρά των δημόσιων πολιτικών. Οι σύγχρονες έρευνες για την αλληλεπίδραση των συμφερόντων, των ιδεών και των θεσμών στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών, ο σχηματισμός δικτύων πολιτικής («policy networks») με θεσμοποιημένη συμμετοχή δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, ξεπερνούν επίσης το σχήμα των πελατειακών σχέσεων ή της «κομματοκρατίας».³³ Εξάλλου, στο ιστοριο-

32. Η αντιπολιτική και αντικρατική κριτική αποτέλεσε άλλωστε «σταθερά» του δημόσιου λόγου στο ελληνικό κράτος. Βλ. G. Herring, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, τόμ. Α', τόμ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004.

33. Βλ., μεταξύ άλλων, Γ. Παγουλάτος, «Ιδέες, θεσμοί και συμφέροντα στη Δημόσια Διοίκηση: η περίπτωση της ευρωπαϊκής οικονομικής πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, Μάιος 1999.

γραφικό επίπεδο, έχει αμφισβητηθεί αναδρομικά η ερμηνευτική βαρύτητα της μεταβλητής των πελατειακών σχέσεων και η υπαγωγή της κοινωνίας πολιτών στο κράτος μέσω αυτών.

Καταρχάς, έχει αναδειχθεί η σημασία της προγραμματικής διάστασης των κομματικών διαιρέσεων κατά τον 19ο αιώνα και η πολιτική-ιδεολογική βαρύτητα της «παραταξιακής ταύτισης» στην Ελλάδα του 20ού αιώνα.³⁴ Στις κοινωνίες της εποχής εκείνης, τα κόμματα και οι παρατάξεις αποτελούσαν ασφαλώς θεσμούς και υποκείμενα της κοινωνίας πολιτών. Εξάλλου, είναι πειστικά τα επιχειρήματα ότι στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, οι ενδογενείς διαδικασίες συσώρευσης ήταν πιο δυναμικές απ' όσο υπέθεσε το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα». Γεγονός που σημαίνει ότι οι κοινωνικές δυνάμεις και οι συσσωματώσεις τους σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο, έχαιραν μεγαλύτερης αυτονομίας και διαπραγματευτικής ισχύος έναντι του κρατικο-πολιτικού συστήματος. Με άλλα λόγια, ότι η καπιταλιστική αγορά είχε μεγαλύτερο μερίδιο στη διαμόρφωση της κοινωνίας πολιτών, γεγονός το οποίο παραβλέπει το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα», καθόσον υπερτονίζει τον διαμορφωτικό ρόλο του κράτους.³⁵

Τέλος, αν και δεν έχουμε ειδικές ιστοριογραφικές και πολιτικο-κοινωνιολογικές μελέτες, θα πρέπει να θεωρούμε βέβαια τα πορίσματα των θεωριών της κοινωνικής αλλαγής για χώρες όπως η Ελλάδα, αναφορικά με τον πρωταγωνιστικό ρόλο χαρακτηριστικών κοινωνικών ομάδων και θεσμών στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Επειδή στην Ελλάδα, ένα σημαντικό μέρος της οικονομίας ήταν και είναι διεθνοποιημένο και επειδή ο εκσυγχρονισμός ήταν και είναι κατά ένα μέρος διαδικασία υποδοχής των τάσεων από τον αναπτυγμένο κόσμο, η κοινωνία πολιτών και οι ομάδες που πρωταγωνιστούν στη

34. Για τον 19ο αιώνα, βλ. G. Hering, *ό.π.*· Γ. Δερτιλής, *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους 1830-1936*, Εθνική Τράπεζα, Αθήνα 2005· Γ. Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991. Για την περίοδο του διχασμού, βλ. G.Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, L.A. 1983, και για τη μεταπολεμική περίοδο, Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.

35. Β. Παναγιωτόπουλος, «Βιομηχανική επανάσταση και Ελλάδα 1832-1871», στο Grothusen, Da Silva κ.ά., *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980· Π. Πιζάνιας, *ό.π.*· Γ. Δερτιλής, *ό.π.*· Κ. Κωστής - Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σε αντίθεση με τους Κ. Τσουκαλά - Ν. Μουζέλη που απολυτοποιούν τον ρόλο του κράτους ως μεσολαβητικού συλλογέα των πόρων που συσσωρεύονται έξω από την εκάστοτε ελληνική επικράτεια.

δημόσια σφαίρα (ιδίως διανοούμενοι, επαγγελματίες, μεσοστρώματα, Τύπος) αποτέλεσαν, ως «διαμεσολαβητές-εισαγωγείς», τους ισχυρούς παράγοντες διαμόρφωσης της κρατικής πολιτικής κατά τρόπο που υπερέβαινε τις δυνατότητες του κράτους και της εθνικής οικονομίας.

Αν τα προηγούμενα ευσταθούν, τότε η θέση της «ατροφίας» χάνει τουλάχιστον την προφάνειά της. Οι δυνάμεις και οι οργανώσεις της «υπαρκτής κοινωνίας πολιτών» συχνά έχουν το πάνω χέρι όταν συναντώνται με τους θεσμούς, τις θεσμικές διαδικασίες, το δημοσιοϋπαλληλικό ή πολιτικό προσωπικό. Πότε, πού και πόσο; Η απάντηση μπορεί να δοθεί μόνο μέσω συγκεκριμένης ανάλυσης συγκεκριμένων περιπτώσεων. Πράγματι, αν αναιρέσουμε στο επίπεδο της «ολικής» δομικής ανάλυσης την αντίληψη της εκ προοιμίου ατροφικής κοινωνίας πολιτών, τότε καταλληλότερη προσέγγιση είναι η θεσμική ανάλυση, με την έννοια της μελέτης συγκεκριμένων θεσμών που έρχονται σε ποικίλου τύπου σχέσεις με συγκεκριμένα τμήματα της οικονομίας και της κοινωνίας πολιτών. Οι συσχετισμοί και τα αποτελέσματα αυτών των σχέσεων διαφέρουν ανά περίπτωση, τομέα ή ιστορική περίοδο και επιδέχονται κατά κανόνα «contextual» ερμηνείες, δηλαδή ερμηνείες εξαρτημένες από το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο. Κοιτώντας εξάλλου το ζήτημα από την πλευρά της κοινωνίας πολιτών, η ισχύς της δεν μπορεί να μελετηθεί αν αρκεστούμε στους ποσοτικούς υπολογισμούς της πυκνότητας του «συνεταιρίζεσθαι». Πρώτον, γιατί έτσι χάνεται η επίδραση που ασκούν οι άτυπες μορφές συσσωμάτωσης (π.χ. ο βαρύνων ρόλος των συγγενικών δεσμών, η σημασία του «καφενείου» στην τοπική δημόσια ζωή ή η αυξημένη ικανότητα αρνησικυρίας «ad hoc» συσσωματώσεων στη μιντιακή εποχή). Δεύτερον, διότι χάνεται η ανισότητα της επιρροής και η στρατηγική επίδραση που μπορεί να έχουν κάποιες ισχυρότατες ομάδες της κοινωνίας πολιτών/δημόσιας σφαίρας.³⁶

Β. Ας έλθουμε στο δεύτερο σκέλος του θέματός μας. Υποστηρίχθηκε ήδη η υπεροχή της γκραμισιανής προσέγγισης του διττού χαρακτήρα και της διττής αξιολόγησης της κοινωνίας πολιτών, έναντι της νεοτοκβιλιανής αντικρατικής οπτικής ή της αντικρατικής-αντικομματικής εκδοχής της θεωρίας των «νέων» κοινωνικών κινημάτων. Η γκραμισιανή προσέγγιση αναδεικνύει την αντιφατικότητα των «λογικών» και των αξιών που διατρέχουν τόσο την κοινωνία πολιτών, όσο και τις αλληλεπιδράσεις της με τις άλλες βασικές κοινωνικές σφαίρες. Επισημαίνει τη σημασία μιας πλούσιας και πυκνής κοινωνίας

36. Τη σημασία των άτυπων συσσωματώσεων επισημαίνει emphaticά ο Δ. Σωτηρόπουλος, ενώ ο Ν. Μουζέλης στέκεται στο καθοριστικό βάρος της «μιντιοκρατίας».

πολιτών, αλλά ταυτόχρονα, υποδεικνύει επιχειρησιακά αναλυτικά εργαλεία που δεν εξαντλούνται σε εύκολες πλην παραπειστικές ποσοτικοποιήσεις. Οι «λογικές» που αναπτύσσονται στην κοινωνία πολιτών εξαρτώνται από τις αλληλεπιδράσεις της με το κράτος και την οικονομία, και διαμορφώνονται από τους τρόπους με τους οποίους τα δρώντα υποκείμενα (συλλογικά ή ατομικά) προσλαμβάνουν και μετουσιώνουν σε συμπεριφορές αυτές τις αλληλεπιδράσεις συμβάλλοντας έτσι στον μετασχηματισμό τους.

Η υπόθεση εργασίας μας είναι ότι η εννοιολόγηση των αντιφατικών «λογικών» και αξιοδοτήσεων μπορεί να γίνει έχοντας ως κριτήριο τη *δυνατότητα ή μη δημοκρατικής γενίκευσης*. Από το αν, δηλαδή, οι στόχοι, οι μορφές οργάνωσης και δράσης των συσσωματώσεων της κοινωνίας πολιτών μπορούν να υποστηριχτούν στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού λόγου ή αν συγκρούονται με αυτόν ως φορείς μιας *εγωιστικής αποκλείουσας μερικότητας* ατομιστικού, συντεχνιακού ή κοινοτιστικού χαρακτήρα. Η αντίθεση αυτή δεν είναι ομόλογη της αντίθεσης αλληλεγγύης-ιδιοτέλειας, ανοιχτού-κλειστού. Η κοινωνία πολιτών κινείται και με τα δύο κίνητρα, και με τις δύο μορφές οργάνωσης. Η συνύπαρξη, ο συνδυασμός και η «δοσολογία» τους, ωστόσο, μπορούν να κριθούν στη βάση των αξιώσεων δικαιολόγησης που στηρίζονται στο κανονιστικό πλαίσιο όπως αυτό έχει διαμορφωθεί και διακυβεύεται στον πολιτικο-κοινωνικό δημοκρατικό πολιτισμό της ύστερης νεωτερικότητας. Πρόκειται προφανώς για ένα κριτήριο ιστορικά και πολιτικά καθορισμένο, ανοιχτό και δυναμικό, που αντιστοιχεί στο θεωρητικό και πολιτικό «status» της ίδιας της έννοιας. Ουσιαστικά, καθιστά την ίδια την κοινωνία πολιτών πεδίο ανταγωνισμού ηγεμονικών λόγων και σχεδίων. Το κριτήριο της δημοκρατικής γενίκευσης μπορεί να ενσωματωθεί σε διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις. Στη γκραμισιανή θεωρία, η γενίκευση συνδέεται προφανώς με τη θεωρία της ηγεμονίας, τις έννοιες των ιστορικά καθορισμένων ηγεμονικών λόγων και σχεδίων που αντιπαρά τίθενται στην (ύστερη) νεωτερικότητα. Στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του J. Habermas, παράμπει στη διαλογική δημόσια σφαίρα και στις συνθήκες της «ιδανικής επικοινωνίας». Σε μια διαφορετική φιλελεύθερη-δημοκρατική θεωρητική παράδοση, ο J.C. Alexander προτείνει μια δυϊστική αντίθεση του δημοκρατικού και μη δημοκρατικού συμβολικού κώδικα, όπως αυτός διαμορφώθηκε στη διαδρομή της δυτικής κοινωνίας πολιτών.³⁷

37. J.C. Alexander, «Citizen and Enemy as Symbolic Classification: on the Polarizing Discourse of Civil Society», στο *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*, ό.π.

Γ. Στο πλαίσιο της αντίθεσης γενίκευσης-μερικότητας, το δεύτερο βήμα της υπόθεσης εργασίας μας είναι ότι η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από σημαντική *ικανότητα ιδιοποιητικής και αποκλείουσας μερικότητας*, η οποία διαφεύδει τη θέση της «ατροφίας». Αντιθέτως, είναι αδύναμη ως προς το κριτήριο της *δημοκρατικής γενίκευσης*. Αυτή την αδυναμία καταγράφουν συνήθως ως «ατροφικότητα», όσοι/ες υιοθετούν μια κανονιστική αντίληψη για την κοινωνία πολιτών. Αυτή εξάλλου η όψη της ελληνικής κοινωνίας πολιτών βελτιώνεται με τον εκσυγχρονισμό και την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής της χώρας.

Εύγλωττες εκδηλώσεις της ιδιοποιητικής και αποκλείουσας μερικότητας είναι: (α) η ικανότητα της κοινωνίας πολιτών να ενσωματώνει δημόσιες λειτουργίες και πόρους στις δικές της στρατηγικές και (β) η σημαντική ισχύς αρνησικυρίας (αμφότερες ασκούνται εκτός των αξιώσεων του δημοκρατικού κανονιστικού πλαισίου), καθώς και (γ) η έκταση της διάχυτης διαφθοράς και του αμοραλιστικού συντεχνιασμού. Από την άλλη πλευρά, χαρακτηριστικές εκδηλώσεις της ισχνης δημοκρατικής γενίκευσης είναι: (α) η συχνότητα των «μυωπικών» (με όρους ορθολογικής επιλογής) συλλογικών συμπεριφορών· (β) η περιορισμένη στρατηγική και αναπτυξιακή διορατικότητα των πολιτικών και των κοινωνικών υποκειμένων, και (γ) η καταχρηστική ιδεολογικοποίηση των συμπεριφορών προκειμένου να καλυφτεί είτε ο ανορθολογισμός είτε το χάσμα μεταξύ δημοκρατικού λόγου και εγωιστικής μερικότητας.

Προφανώς, η μορφή αυτή της κοινωνίας πολιτών σχετίζεται άμεσα αφενός με τα χαρακτηριστικά του ελληνικού καπιταλισμού, αφετέρου με τον ρόλο και τις δυνατότητες του κράτους, στο οποίο τώρα θα σταθούμε.

7. ΕΠΑΝΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟΥ: ΚΡΑΤΟΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΕΝΗΣ ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΙΚΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ

Σε λίγα θέματα υπάρχει τόσο συναίνεση όσο στις αρνητικές εκτιμήσεις για τον ρόλο του ελληνικού κράτους. Στον δημόσιο λόγο συνιστά «κοινό τόπο». Στον επιστημονικό λόγο, οι αρνητικές αποτιμήσεις αναφέρονται σε όλες τις όψεις: στο μέγεθος, στις ικανότητες, στην απόδοση και κυρίως στη διαφθορά του. Η αρνητική εκτίμηση περιλαμβάνει τόσο τον ιστορικό του ρόλο όσο και τη σύγχρονη λειτουργία του. Κατά κανόνα, το κράτος «χρεώνεται» τα ελλείμματα της δημόσιας διοίκησης. Η ταύτιση όμως είναι προφανώς εσφαλμένη, καθόσον το κράτος αποτελεί ευρύτερη έννοια. Υπ' αυτό το πρίσμα, επι-

δίδεται μια σχετικοποίηση της αρνητικής αποτίμησης του ελληνικού κράτους τόσο στην ιστορική διαδρομή όσο και στη σύγχρονη παρουσία του. Η επιχειρηματολογία βασίζεται πρωτίστως στη διάκριση μεταξύ συντονιστικής και δεσποτικής ικανότητας του κράτους (τμήμα 4 του άρθρου), αλλά και στην πρόσφατη ιστοριογραφική παραγωγή η οποία επιβάλλει να ανανεώσουμε τη ματιά μας.

Α. Αρχίζοντας από το δεύτερο, ξέρουμε ότι το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα» μας κληροδότησε μια έντονα αρνητική αποτίμηση του κράτους, θεωρώντας το «υπερτροφικό», «διογκωμένο», «επείσακτης» θεσμικής οργάνωσης κ.λπ. Τα χαρακτηριστικά αυτά επισκίασαν τα υπόλοιπα. Ωστόσο, η πρόσφατη ιστορική έρευνα αμφισβητεί ευθέως αυτή την εικόνα. Ο Κ. Κωστής αναθεωρεί δραστικά την «υπερτροφικότητα» των δημοσιονομικών οικονομικών κατά τον 19ο αιώνα σε σχέση με τον Κ. Τσουκαλά, ο οποίος ως γνωστόν, είχε προσφέρει την πραγματολογική βάση της «υπερτροφικότητας» του ελληνικού κράτους. Επιπλέον, ο Κ. Κωστής προειδοποιεί ότι οι διεθνείς στατιστικές συγκρίσεις για το μέγεθος του κράτους της εποχής οδηγούν σε παραπαιστικά αποτελέσματα. Κάθε νέο κράτος, όπως ήταν τότε το ελληνικό, έχει ένα «κόστος εγκατάστασης» και αυτό λειτουργεί ως έκτακτη και αυτόνομη αιτιακή σχέση «διογκώσης».³⁸ Εξάλλου, ο Γ. Δερτιλής υποστηρίζει πειστικά ότι το ελληνικό κρατικο-πολιτικό σύστημα, παρά τις αδυναμίες του, στάθηκε αποτελεσματικότερο των άλλων νοτιοευρωπαϊκών ως προς τη διάρκεια ζωής των δημοκρατικών θεσμών και ως προς την ανταπόκρισή του στα αιτήματα της κοινωνίας μέσω μιας σταθερής ροπής προς τον μεταρρυθμισμό.³⁹

Η άποψη του «επείσακτου» χαρακτήρα των πολιτικών θεσμών, η οποία συνοδεύεται μάλιστα από αρνητική αξιολόγηση, θα πρέπει να απορριφθεί εξ ολοκλήρου. Είναι απότοκη των θεωριών της εξάρτησης της δεκαετίας του 1970 που επηρέασαν το «μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα». Οι θεωρίες αυτές, άλλοτε χοντροκομμένα και άλλοτε εκλεπτυσμένα, αντιμετώπιζαν τον «εισαγόμενο» εκσυγχρονισμό και τον σχετικό ρόλο του «περιφερειακού» κράτους, ως υποταγή/διαμεσολάβηση στα ιμπεριαλιστικά κέντρα. Οι σύγχρονες θεωρίες της παγκοσμιοποίησης και της διάδοσης του δυτικού καπιταλισμού και του δυτικού πολιτικού πολιτισμού στον κόσμο δίνουν μια πολύ πιο σύνθετη εικόνα στην οποία συνυπάρχουν η πρόοδος και η εξάρτη-

38. Κ. Κωστής, «Δημόσια οικονομικά», στο Κ. Κωστής - Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, ό.π., ιδίως σ. 294-296 και 327.

39. Γ. Δερτιλής, ό.π.

ση. Η θετική συνιστώσα ισχύει κατά μείζονα λόγο για τις χώρες που βρέθηκαν, όχι σε οποιαδήποτε περιοχή του πλανήτη, αλλά στην περιφέρεια της Ευρώπης από την οποία πήγασε η νεωτερικότητα. Έτσι, σε χώρες όπως η Ελλάδα, το κράτος έχει αποτελέσει ιστορικά, βασικό «εισαγωγέα» νεωτερισμών και εκσυγχρονισμού. Αυτό κατά κανόνα «εισήγαγε» τα πρότυπα, τους θεσμούς και τις δημόσιες πολιτικές της αναπτυγμένης Δύσης που, ταυτόχρονα με την εισαγωγή, διαπλάθονταν αναλόγως των εθνικών ιδιομορφιών και κοινωνικών συσχετισμών. Και πάλι χρειάζεται η συγκεκριμένη μελέτη των συγκεκριμένων περιπτώσεων. Οι ιστοριογραφικές μελέτες που αφορούν διάφορους τομείς των δημόσιων πολιτικών και θεσμών φαίνεται πάντως να στηρίζουν την υπόθεση ότι, όπου η διάπλαση απαιτούσε τη συνεργασία πολλών ιθαγενών θεσμών και ομάδων, η *συντονιστική ικανότητα* του κράτους αποδείχτηκε σταθερά ελλειμματική. Ωστόσο, ακόμη και έτσι, δεν αναιρείται ο θετικός ρόλος του κράτους ως διαύλου εκσυγχρονισμού.

Β. Η αναλυτική διάκριση μεταξύ «δεσποτικής» και συντονιστικής ικανότητας του κράτους προσφέρεται όμως και για το σήμερα. Όπως η εμπειρία αλλά και η επιστημονική ανάλυση πιστοποιούν, η εξουσία του κράτους να πετύχει στόχους μαζί και διαμέσου της συνεργασίας με τις κοινωνικές δυνάμεις, συνήθως παγιδεύεται σε ένα γκρίζο πεδίο αδιαφανούς επικάλυψης του ιδιωτικού και του δημόσιου. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η κατεξοχήν αναποτελεσματικότητα του ελληνικού κράτους εκδηλώνεται ακριβώς στο επίπεδο της *συντονιστικής ικανότητάς του*. Στο σημείο αυτό, η μειωμένη συντονιστική ικανότητα του κράτους και η αυξημένη ιδιοποιητική ισχύς της κοινωνίας πολιτών συμπληρώνονται και αλληλοενισχύονται. Όπως ήδη είπαμε, η προκύπτουσα μορφολογία δημόσιου-ιδιωτικού έχει τροφοδοτήσει την αρνητική αποτίμηση του ρόλου του κράτους το οποίο αντιμετωπίζεται ως «εκμαυλιστής» της κοινωνίας πολιτών. Η ανάλυση που προτείνεται εδώ διαφοροποιεί και κάνει πιο σύνθετες τις αιτιακές σχέσεις και τις ερμηνείες.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, η μειωμένη συντονιστική ικανότητα του κράτους δεν μπορεί να υπαχθεί στο ερμηνευτικό σχήμα των πελατειακών σχέσεων, ούτε μπορεί να ιδωθεί μέσα από το πρίσμα ενός ριζικού φιλελεύθερου διαχωρισμού κράτους-κοινωνίας πολιτών. Η σύμπλεξη και η συνεργασία δημόσιων και ιδιωτικών δυνάμεων είναι αναπόφευκτες στις μοντέρνες κοινωνίες και δεν μπορούν να αξιολογούνται αυτόχρονα αρνητικά υιοθετώντας με κανονιστικό τρόπο τη μορφολογία του αγγλοσαξονικού καπιταλιστικού μοντέλου. Πόσο μάλλον που μπορούν να αποτελέσουν καθοριστικό παράγοντα μιας αναπτυξιακής στρατηγικής, όπως έχουν πειστικά επιχειρηματολο-

γήσει οι μελετητές του «αναπτυξιακού κράτους» των χωρών της Ανατολικής Ασίας.⁴⁰ Και πάλι, χρειαζόμαστε μια συστηματική έρευνα αυτών των διασυνδέσεων ανά τομέα, καθώς η απλή καταγραφή τους δείχνει ότι η ισχύς που αποκτούν ιδιωτικές δυνάμεις και κοινωνικές ομάδες λόγω της μειωμένης συντονιστικής ικανότητας του κράτους, παίρνει διάφορες μορφές: της αναγκαίας αναπλήρωσης (π.χ. λόγω τεχνογνωσίας), της νόμιμης ανάθεσης (π.χ. συνεταιρισμοί, συμμετοχή σε διεθνή «policy networks»), της συνεργασίας (π.χ. πληθείς μορφές διαβούλευσης), της επιρροής και της επιβολής της «ατζέντας» (π.χ. εθνικά και τοπικά ΜΜΕ), του ελέγχου μέσω της διαφθοράς. Κοντολογίς, οι μορφές μπορούν να κυμαίνονται από απολύτως θετικές έως εγκληματικές. Χρήσιμο ίσως αναλυτικό εργαλείο και αξιολογικό κριτήριο αποτελεί η διερεύνηση του βαθμού *μόνωσης* («insulation») της διαδικασίας λήψης δημόσιων αποφάσεων κατά την άσκηση της συντονιστικής λειτουργίας του κράτους, την οποία χρησιμοποιεί η ανωτέρω βιβλιογραφία της «προσέγγισης των σχέσεων κράτους-κοινωνίας» («state-society perspective»)⁴¹. Δηλαδή, η ικανότητα του κράτους να διατηρεί την αυτονομία της δικής του οπτικής και των επιδιώξεών του στη διαδικασία κινητοποίησης, διαβούλευσης και συντονισμού των δυνάμεων της οικονομίας και της κοινωνίας πολιτών.

8. Η ΕΠΑΝΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΟΥ: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ «ΔΕΣΠΟΤΙΚΗΣ» ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Σε κάθε περίπτωση, η συντονιστική όψη δεν εξαντλεί το σύνολο της κρατικής ικανότητας. Πρέπει να συνυπολογίσουμε και τη δεσποτική ικανότητα του ελληνικού κράτους, δηλαδή «*το φάσμα των δράσεων που η πολιτική ελίτ είναι ικανή να αναλάβει χωρίς να χρειάζεται να έρθει πρώτα σε καθιερωμένη θεσμική συνεννόηση με ομάδες από την κοινωνία πολιτών*».⁴² Διατυπώνουμε ως υπόθεση εργασίας ότι χάρη σε αυτή, το ελληνικό κράτος υπήρξε και εξακολουθεί να είναι πρωταγωνιστικό και αποτελεσματικό σε κρίσιμες πολιτικές συγκυρίες, κατά τις οποίες η χώρα κλήθηκε και καλείται να παρα-

40. L. Weiss - J.M. Hobson, *State and Economic Development. A Comparative Historical Analysis*, Politiy Press, Cambridge 1995, και L. Weiss (επιμ.), *States in the Global Economy. Bringing Domestic Institutions Back In*, ό.π.

41. L. Weiss - J.M. Hobson, *State and Economic...*, ό.π.· L. Weiss (επιμ.), *States in the Global Economy...*, ό.π.

42. Μ. Μαν, *Κράτη, πόλεμος και καπιταλισμός*, ό.π., σ. 29.

κολουθήσει τον «εκσυγχρονισμό» που εξακτινώνονταν από το εκάστοτε κέντρο του κοσμο-συστήματος («world-system»). Σε αυτές τις περιπτώσεις, το κράτος συλλαμβάνει το εθνικό συμφέρον και διαμορφώνει τους εθνικούς στόχους κατά τρόπο που υπερβαίνει τις δυνατότητες των κοινωνικών υποκειμένων και τη διορατικότητα της κοινωνίας πολιτών. Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση της συντονιστικής ικανότητας, εδώ το κράτος και οι κυβερνητικές ελίτ, προκειμένου να πετύχουν τους επιδιωκόμενους στόχους, κατορθώνουν να εξασφαλίσουν την αναγκαία αυτονομία, με την έννοια της μόνωσης της πολιτικής απόφασης από τις πιέσεις της κοινωνίας πολιτών. Προς αποφυγή παρεξηγήσεων, η «δεσποτική» ικανότητα μπορεί να εκδηλώνεται με πλήρη σεβασμό της δημοκρατικής συνθήκης και συναίνεσης.

Η δοκιμή αυτής της υπόθεσης στο ιστοριογραφικό πεδίο, αν αποδεικνυόταν επιτυχής, θα οδηγούσε προφανώς όχι σε γενικευτικές θεωρητικο-αναλυτικές προτάσεις, αλλά σε «contextual» ερμηνείες (εξαρτημένες από το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο) και αιτιακές σχέσεις που θα αναδείκνυαν, στις συγκεκριμένες συνθήκες, τον αυτόνομο ρόλο τον οποίο αποδίδει στο κράτος η σύγχρονη ιστορική κοινωνιολογία. Καθώς μπορούμε να ελέγξουμε με κάποια επάρκεια μόνο την περίοδο της μεταπολιτευτικής Ελλάδας, έχουμε υποστηρίξει ότι κατά την πρόσφατη επίτευξη του «εθνικού στόχου» της ένταξης στην ΟΝΕ συνέτρεξαν τέτοια φαινόμενα.⁴³ Προσπαθήσαμε επιπλέον να τα ερμηνεύσουμε καταφεύγοντας σε εργαλεία της πολιτικής ανάλυσης. Μια πρώτη ερμηνεία σχετίζεται ασφαλώς με τη γεωπολιτική, με τις ανάγκες, τους σχεδιασμούς και τις δράσεις που το κράτος αναλαμβάνει ως μέλος του διεθνούς διακρατικού συστήματος και των γεωπολιτικών συσχετισμών. Δεν χρειάζεται και δεν υιοθετούμε τη ρεαλιστική θεωρία των διεθνών σχέσεων και τη συνεπαγόμενη αποσύνδεση της εσωτερικής από την εξωτερική πολιτική που αυτή προτείνει, προκειμένου να δεχτούμε ότι στο γεωπολιτικό επίπεδο υπάρχει ευρύ περιθώριο αυτονομίας του κράτους και της ηγεσίας. Ιδίως σε μια χώρα που έζησε παρατεταμένη γεωπολιτική ανασφάλεια.

Πέρα από την αυτόνομη σχεδόν αυτή ερμηνεία, μπορούμε να υποθέσουμε μια δεύτερη: την παραλυτική (ή καταστροφική) ισορροπία κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, η οποία ενθαρρύνει ή βρίσκει διέξοδο στη συναινετική αυτόνομη της πολιτικής ηγετικής απόφασης για την επίτευξη στόχων που χαίρουν γενικής αποδοχής αλλά όχι συμφωνίας στους τρόπους και

43. Γ. Βούλγαρης, *Η πρόκληση της ηγεμονίας*, Πόλις, Αθήνα 2001, και Γ. Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 10ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

κυρίως στο «ποιος πληρώνει το μάρμαρο». Πρόκειται, δηλαδή, για καταστάσεις στις οποίες η «κοινωνία» μοιάζει να συναινεί στην εκχώρηση αυξημένων περιθωρίων εξουσίας για να ληφθούν αποφάσεις που περικλείουν βαρείς καταναγκασμούς και οι οποίες αλλιώς δεν θα ήταν εύκολο να αναληφθούν. Προφανώς γιατί υπό τους εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικούς συσχετισμούς οι διάφορες ομάδες δεν θα ήταν σε θέση να καταλήξουν σε συμφωνία είτε γιατί διαφωνούσαν ως προς τη χρησιμότητα ή τη χρονική επιτακτικότητα, είτε ως προς το κόστος ή την κατανομή του, είτε για όλα αυτά μαζί.

Μπορούμε να φανταστούμε μια ισχυρή και μία αδύναμη εκδοχή του φαινομένου διαφοροποιώντας και τα αναλυτικά εργαλεία. Στην πρώτη, η στατική ισορροπία δυνάμεων, συμφερόντων και διαθεσιμοτήτων εκδηλώνεται σε όλες τις κοινωνικές σφαίρες και αφορά αντιτιθέμενους κοινωνικοπολιτικούς συνασπισμούς. Δημιουργούνται έτσι οι συνθήκες ενός «*περιορισμένου βο-ναπαρτισμού*» ο οποίος παράγει μια μείζονα «εξουσιοδότηση» δημοκρατικού χαρακτήρα.⁴⁴ Στη δεύτερη εκδοχή, η στατική ισορροπία εκδηλώνεται σε κάποια/ες από τις κοινωνικές σφαίρες (συνήθως στην πολιτική-κομματική) και παίρνει τη μορφή *προβλήματος «free riding»*. Αναγνωρίζεται γενικά η ανάγκη επίτευξης του στόχου, αλλά το κάθε σημαντικό πολιτικό, κομματικό ή κοινωνικό υποκείμενο, θέλει να επιτευχθεί αυτός χωρίς το ίδιο να συμμεριστεί τις ευθύνες που του αναλογούν. Η διαφορά από τις τρέχουσες και μόνιμες καταστάσεις υπολογισμού του λεγόμενου «πολιτικού κόστους», έγκειται στην κρισιμότητα και στην αδυναμία αναβολής του στόχου. Στη μεταπολιτευτική περίοδο οι δύο μείζονες γεωπολιτικές επιλογές (ΕΟΚ-ΟΝΕ) αποτελούν μάλλον παράδειγμα αυτής της εκδοχής.

9. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ. Η ΑΝΑΓΚΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΕΠΙΣΚΕΨΗΣ

Συνοψίζοντας, η μορφολογία των σχέσεων κράτους-κοινωνίας στην Ελλάδα δεν μπορεί να αποδοθεί με το στερεότυπο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών». Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα δεν είναι ατροφική υπό όλες τις διαστάσεις της· αντιθέτως έχει ικανές δυνάμεις να αιχμαλωτίζει τις δημόσιες λειτουργίες και πόρους, κατά τρόπο διαφορετικό αν όχι αντί-

44. Ανάλογες σκέψεις αναπτύσσονται στο Γ. Βούλγαρης, «Εξαναγκασμός και συναίνεση. Ένα σχήμα ερμηνείας του πρόσφατου “ελληνικού εκουγχρονισμού”» στον συλλογικό τόμο *Σύγχρονοι μηχανισμοί βίας και καταπίεσης*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2006.

στροφο από εκείνον του σχήματος των πελατειακών σχέσεων. Επίσης, έχει την ικανότητα να πρωτοπορεί και να αναπληρώνει σε ορισμένες καταστάσεις τις ανεπάρκειες του κράτους. Και το κράτος, από την άλλη, δεν χαρακτηρίζεται μονοσήμαντα από την αναποτελεσματικότητα και τον ρόλο «διαφθορέα» της κοινωνίας που του αποδίδει ο δημόσιος λόγος. Έναντι αυτής της «διπλής αρνητικότητας» επιχειρήθηκε να υποστηριχθεί υπό το πρίσμα μιας γκραμισιανής οπτικής: (α) μια νέα θεώρηση της κοινωνίας πολιτών που θα βασίζεται στην εσωτερική αντίφαση μεταξύ υψηλής ιδιοποιητικής και αποκλείουσας ισχύος και ισχνής δημοκρατικής γενίκευσης· (β) η αντίστοιχη υποδιαίρεση της ικανότητας του κράτους, ώστε να επισημαίνεται η περιορισμένη ικανότητα συντονισμού της κοινωνίας, αλλά παράλληλα να αναδεικνύεται η ικανότητα που έδειξε να κατευθύνει την κοινωνία («δεσποτική» ικανότητα) σε κρίσιμες συγκυρίες και (γ) η συνάρθρωση των διπλασιασμένων όψεων του κράτους όσο και της κοινωνίας πολιτών. Υποστηρίξαμε το σχήμα αυτό στο επίπεδο της συγχρονίας, αφήνοντας νύξεις για την ενδεχόμενη χρησιμότητά του στην ιστοριογραφική προσέγγιση της «νεοελληνικής περίπτωσης». Και ίσως αυτή η ανάγκη αναθέρμανσης της επιστημονικής ανταλλαγής μεταξύ πολιτικής κοινωνιολογίας και ιστοριογραφίας να είναι το πρωταρχικό συμπέρασμα του άρθρου.